

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGRAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες ORAL PRESENTATIONS (121 βίντεο / videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)
Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33171 & [doi:heal.uoi.12927](https://doi.org/10.12927/heal.uoi.12927). EN Summary follows

Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ) Η απάντηση του Μάρκου Αυρηλίου ¹

Θεοδοσία Νώλη,^{a,2} Χριστίνα Καραγιώργου,^{b,2} Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης,^{c,2} Μαρία Δημάκη-Ζώρα,^{d,2} Γιάνης Δημολιάτης^{e,2}

^a Γενικό Νοσοκομείο Λαμίας. ^b Γενικό Νοσοκομείο Αθηνών Λαϊκό. ^c Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ). ^d Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ). ^e Τμήμα Ιατρικής, Σχολή Επιστημών Υγείας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Περίληψη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η πρόοδος της βιοτεχνολογίας και της βιοϊατρικής κατά τις τελευταίες δεκαετίες δεν επιμήκυνε μόνο τη ζωή, αλλά και το στάδιο που προηγείται του θανάτου. Η διατήρηση στη ζωή με επαχθείς θεραπείες ή μηχανικά μέσα επιφέρει συχνά την εξάντληση των φροντιστών και την ηθική απαξίωση του πάσχοντα. Τα προτελευταία διλήμματα επαναφέρουν στο προσκήνιο τις ιδέες των Στωικών, οι οποίοι συνδύαζαν την αποδοχή της αναγκαιότητας με την ελευθερία της βούλησης και το αυτεξούσιο. Σκοπός της μελέτης ήταν η συστηματική ανασκόπηση των θέσεων που εκφράζει ο Μάρκος Αυρήλιος στο έργο *Εἰς Ἐαυτὸν* αναφορικά με τα ερωτήματα "πότε", "πώς", "πού" και "κοντά σε ποιον" πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος.

ΥΛΙΚΟ & ΜΕΘΟΔΟΣ: Έγινε συστηματική αναζήτηση όλων των σχετικών με τον θάνατο χωρίων από δύο ερευνήτριες ανεξάρτητα, με μελέτη του πρωτοτύπου και δύο μεταφράσεών του, μίας στη νέα ελληνική και μίας στην αγγλική γλώσσα. Ακολούθησε συζήτηση μεταξύ τους μέχρι να επιτευχθεί ομοφωνία.

¹ 28-4-2017 16:00-17:30 Συνεδρία: Π6 Το Καθήκον του σπουδαίου. Ομιλία 2η: [YouTube=YGWVhIT-URQ](https://www.youtube.com/watch?v=YGWVhIT-URQ) 14:46. Άρθρο: υποβολή 20-4-2017· αποδοχή 4-10-2022· κρίση από ομότεχνους (peer review) όχι.

Αν οι σύνδεσμοι στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να αναφέρετε αυτό το άρθρο: Νώλη Θ, Καραγιώργου Χ, Πρωτοπαπαδάκης Ε, Δημάκη-Ζώρα Μ, Δημολιάτης Γ. «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; Η απάντηση του Μάρκου Αυρηλίου». Στο: «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7». Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς. 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Π62: σς 15. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33171> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12927>.

² Νώλη Θ: Εργοθεραπεύτρια, Δασκάλα, MSc, n.theodosia.2012@gmail.com. Καραγιώργου Χ: Ιταλική Γλώσσα και Φιλολογία, MSc, υποψήφια διδάκτωρ, christinakaragior@yahoo.gr. Πρωτοπαπαδάκης Ε: Επίκουρος Καθηγητής Εφαρμοσμένης Ηθικής Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ), eprotopa@philosophy.uoa.gr. Δημάκη-Ζώρα, Μ: Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, ΕΚΠΑ, mzora@primedu.uoa.gr. Δημολιάτης Γ: Αναπληρωτής καθηγητής Υγιεινής και Ιατρικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Συντονιστής του Συμποσίου, dimolia@uoi.gr.

Σύντομα βιογραφικά στο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ: Εντοπίστηκαν 152 σχετικά με τον θάνατο χωρία, 70 από τα οποία αναφέρονται στα ερωτήματα: "πώς" (34), "πότε και πώς" (23), "πότε" (12), "πότε και κοντά σε ποιον" (1), "πού" (0), "κοντά σε ποιον" (0). Στα συνολικά 36 σχετικά με το "πότε" χωρία υπάρχουν 42 αναφορές ως εξής: ο άνθρωπος πρέπει να πεθαίνει όταν ορίζεται από δυνάμεις που τον υπερβαίνουν (23 αναφορές)· ο άνθρωπος πρέπει να αποχωρεί από τη ζωή όταν κρίνει ότι οι συνθήκες δεν επιτρέπουν τη διατήρηση της *ἀρετῆς* του (8 αναφορές)· το "πότε" έχει δευτερεύουσα σημασία (11 αναφορές). Κύρια σημασία έχει το "πώς" (57 χωρία), η κατάλληλη προετοιμασία του ανθρώπου για το *κατ' ἀρετὴν τελευτᾶν*, δηλαδή το *εὐθανατεῖν*, κάθε στιγμή της ζωής του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Κατά τον Μάρκο Αυρήλιο, ο άνθρωπος πρέπει να πεθαίνει στην ώρα του, η οποία ορίζεται από δυνάμεις που τον υπερβαίνουν και προνοούν για το καλό του και το καλό του *Κόσμου* ή από τον ίδιο όταν κρίνει ότι οι συνθήκες δεν επιτρέπουν τη διατήρηση της *ἀρετῆς* του. Απαραίτητη είναι η ορθή κρίση και η κατανόηση της θέσης του όντος μέσα στον *Κόσμον*. Καθώς το κρίσιμο ερώτημα δεν είναι το "πότε" αλλά το "πώς", ο άνθρωπος πρέπει να προετοιμάζεται ώστε να είναι κάθε στιγμή *ετοιμοθάνατος* και *ευ-θάνατος*.

Λέξεις-κλειδιά: Μάρκος Αυρήλιος, Εἰς Ἐαυτόν, Στωικοί και θάνατος, εὐλογος εξαγωγή, αποδοχή αναγκαιότητας, διατήρηση ἀρετῆς, δυνάμεις που υπερβαίνουν το *ον*, *ον* στον *Κόσμο*, ευθυκρισία, ελευθερία βούλησης, αυτεξούσιο, ηθική απαξίωση ασθενών, εξάντληση φροντιστών, προτελευταία διλήμματα, ετοιμοθανασία, πότε πρέπει να πεθαίνουμε (ΠΠΠ), πώς πρέπει να πεθαίνουμε (ΠώΠΠ), ευθανασία, δυσθανασία, προθανασία, μεταθανασία, γιατί πρέπει να πεθαίνουμε (ΓΠΠ).

When Should We Die? (WnSWD). Marcus Aurelius' response³

Theodosia Noli,^{a,4} Christina Karagiorgou,^b Evangelos D. Protopapadakis,^c Maria Dimaki-Zora,^d Ioannis Dimoliatis^e

^aGeneral Hospital of Lamia, Lamia. Greece. ^bLaiko General Hospital of Athens, Greece. ^cFaculty of Philosophy of National and Kapodistrian University of Athens, Greece. ^dFaculty of Primary Education of National and Kapodistrian University of Athens, Greece. ^eFaculty of Medicine, School of Health Sciences, University of Ioannina, Ioannina, Greece.

Abstract

INTRODUCTION: The advances in biotechnology and biomedicine in recent decades have not only lengthened life, but also the stage that precedes death. Keeping human alive with onerous treatments or mechanical means, often results to the exhaustion of the caregivers and the moral obsolescence of the

³ 28 Apr 2017 16:00-17:30 Session: P6 *The duty of the Great*. **Speech 2:** [YouTube=YGWVhIT-URQ](https://www.youtube.com/watch?v=YGWVhIT-URQ) 14:46. **Paper:** submitted 20 Apr 2017; accepted 4 Oct 2022; no peer reviewed.

If the **links** at the top of the first page do not work: > Top of the 1st page: PROCEEDINGS: page 22: footnote 10

Cite this article: Noli Th, Karagiorgou Ch, Protopapadakis E, Dimaki-Zora M, Dimoliatis I. «When Should We Die? Marcus Aurelius' response». In: «*When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium. University of Ioannina, Greece, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7*». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper P62: ps 15.

<https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33171> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12927>.

⁴ **Noli Th:** Occupational Therapist, Elementary teacher, MSc, n.theodosia.2012@gmail.com. **Karagiorgou Ch:** Italian Language and Literature, MSc, PhD candidate, christinakaragior@yahoo.gr. **Protopapadakis E:** Assistant Professor of Applied Ethics of the National & Kapodistrian University of Athens (EKPA), eprotopa@philosophy.uoa.gr. **Dimaki-Zora M:** Assistant Professor, Pedagogical Department of Elementary Education, EKPA, mzora@primedu.uoa.gr. **Dimoliatis I:** Associate Professor of Public Health and Medical Education, University of Ioannina, Symposium Coordinator, idimolia@uoi.gr.

Brief biographies in APPENDIX I.

patient. The end-of-life dilemmas bring to the fore the related ideas of the Stoics, whose main opinions combined acceptance of necessity with free will and the property of self governance. The purpose of this study was the systematic review of the positions expressed by Marcus Aurelius in *Meditations* concerning the questions "when", "how", "where" and "near whom" should man die.

MATERIAL & METHOD: All passages related to death were systematically searched by two researchers independently, by studying the original text and two of its translations, one in contemporary Greek and one in English. Discussion followed between the two researchers until unanimity was reached.

RESULTS: 152 passages related to death were identified, 70 of which refer to the following questions: "how" (34), "when and how" (23), "when" (12), "when and near whom" (1), "where" (0), "near whom" (0). In the total of 36 passages concerning "when", there are 42 references as follows: human should die when defined by forces that exceed them (23 references); human should leave life when s/he considers that circumstances do not permit the maintenance of their virtue (8 references); "when" is of minor importance (11 references). What is crucial is "how" (57 passages), the proper preparation for a virtuous and fair death at every moment of human's life.

CONCLUSION: According to Marcus Aurelius, man should die when it is time, which is defined by forces that exceed them and provide for their own good and the good of the World, or by themselves, when they consider that the circumstances do not permit the maintenance of their virtue. Sound judgment and understanding of the position of the human being in the world are essential. Since the crucial question is not "when" but "how", human must prepare themselves so that they can be, in every moment of their life, prepared to die and reach a fair death.

Keywords: *Marcus Aurelius, Meditations, Stoics and death, reasonable suicide, acceptance of necessity, maintaining virtue, forces that exceed human-being, human-being in the World, sound judgment, free will, autonomy, patient moral obsolescence, caregivers exhaustion, end-of-life dilemmas, ready to die, when should we die (WnSWD), how should we die (HSWD), euthanasia, dysthanasia, premature death, postmature death, why we must die (WyWMD)*

Συνομογραφίες - Επεξηγήσεις

ΔΛ = Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι και γνῶμαι τῶν ἐν φιλοσοφία εὐδοκμησάντων*.

HA = *Historia Augusta*, το κεφάλαιο Marcus Antoninus Philosophus.

SVF = H. F. A von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta*.

Όλες οι παραπομπές και αναφορές στο κείμενο αναφέρονται στο έργο *Εἰς Ἐαυτὸν* τού Μάρκου Αυρηλίου, εκτός αν ορίζεται διαφορετικά.

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον Philippe Arriès (1974), ο 20^{ος} αιώνας χαρακτηρίστηκε από σημαντική μεταβολή στις σχετικές με το τέλος της ζωής αντιλήψεις. Στο παρελθόν ο θάνατος γινόταν αποδεκτός ως φυσική κατάληξη της ζωής και λάμβανε χώρα στο οικείο περιβάλλον, ενώ ο θνήσκων είχε επίγνωση του επερχόμενου τέλους και ο ευρύτερος κύκλος υποστήριζε την οικογένεια κατά την περίοδο του πένθους (Arriès, 1974· Gawande, 2016· Gellie, Mills, Levinson, Stephenson & Flynn, 2015· Kübler-Ross, 1979· Νάκος, 2016). Στη σύγχρονη εποχή, αντίθετα, *εποχή του απαγορευμένου θανάτου* (Arriès, 1974), η εικόνα της απώλειας απωθείται, η ανθρωπότητα αρνείται το πεπερασμένο της ύπαρξης και η Ιατρική αντιμετωπίζει τον θάνατο ως ήττα (Δημολιιάτης, 2016α· Gawande, 2016· Gellie et al., 2015· Μαραγκάκη, 2016· Nuland, 1994). Η πρόοδος στους τομείς της βιοτεχνολογίας και της βιοϊατρικής δεν συντελέστηκε χωρίς συνέπειες. Οι δυνατότητες για διατήρηση βιολογικών λειτουργιών με μηχανικά μέσα ή επαχθείς θεραπείες οδήγησαν στην εμφάνιση νέων και επώδυνων καταστάσεων, οι οποίες προσβάλλουν όχι μόνο το σώμα αλλά και το πνεύμα του ανθρώπου (Πρωτοπαπαδάκης, 2003). Η χρονιότητα και η σοβαρότητά τους (με την ψυχική φθορά, την οικονομική αφαίμαξη και τις αλλαγές στα δυναμικά της οικογένειας και στον φυσιολογικό ρυθμό ζωής των μελών της που συνεπάγονται) κατά πολλούς παρατείνουν την επιθανάτια αγωνία και επιφέρουν την ηθική απαξίωση του πάσχοντα και την εξάντληση των φροντιστών

(Δημολιάτης, 2003, 2014). Η αποξένωση, η σιωπή και η υποκρισία φαίνεται να έχουν υποκαταστήσει την ουσιαστική επαφή και επικοινωνία, ενώ στις τελευταίες στιγμές της ανθρώπινης ζωής δεν αποδίδεται η δέουσα σημασία (Δαμίγος, 2000· De Hennezel, 2011a, 2011b· Gawande, 2016· Kübler-Ross, 1979· Nuland, 1994). Στον απόηχο αυτής της πραγματικότητας, όπου οι παρεχόμενες δυνατότητες σε πολλές περιπτώσεις προβληματίζουν παρά ανακουφίζουν τον σύγχρονο άνθρωπο, ένα κρίσιμο ερώτημα διατυπώθηκε: "πότε πρέπει να πεθαίνουμε;" (Δημολιάτης, 2016a, 2016c). Τα ζητήματα του τέλους της ζωής, όμως, δεν αφορούν μόνο ασθενείς τελικού σταδίου και φροντιστές, αλλά κάθε άτομο ως ον με αυτοσυνειδησία, επιθυμίες και φόβους (Δημολιάτης, 2016a, 2016b· May, 2016· Πρωτοπαπαδάκης, 2006). Με τη δημοσιότητα που λαμβάνουν συγκλονιστικές ανθρώπινες ιστορίες και τις συζητήσεις που ακολουθούν περί ευθανασίας και δυσθανασίας, αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τη μελέτη αντίστοιχων ιδεών που εξέφρασαν φιλόσοφοι παλαιότερων εποχών, όπως για παράδειγμα οι Στωικοί. Η Στοά⁵ για πέντε περίπου αιώνες πρότεινε το δικό της ολοκληρωμένο πρότυπο ζωής το οποίο συνδύαζε αντίθετες μεταξύ τους υπαρξιακές στάσεις, όπως τη συμμόρφωση στη φυσική ροή των πραγμάτων με την ελευθερία της βούλησης και το αυτεξούσιο (Επικτήτος *Διατριβαί* α:22:20, α:25:18, β:5, *Εγχειρίδιον* c:8,53· SVF II:975), ενώ σε συγκεκριμένες περιστάσεις ανήγε την έλλογη αυτοκτονία σε ηθική επιλογή υψηλής αξίας (Δλ Ζ:130· SVF III:758, III:768).

Για την παρούσα εργασία μας επιλέχθηκε η μελέτη των *Εἰς Ἐαυτὸν* του Μάρκου Αυρηλίου⁶. Πρόκειται για το πνευματικό ημερολόγιο του φιλοσόφου-αυτοκράτορα, ένα αρχείο συστηματικών ασκήσεων με αντικείμενο τα *ἐφ' ἡμῖν*⁷ και σκοπό την καλλιέργεια του πνεύματος και του χαρακτήρα του (Αβραμίδης, 2008· Hadot, 1998, 1999· May, 2016), καταγεγραμμένων κατά τη διάρκεια πολλών ετών, πιθανώς από το 170 έως το 180 μ.Χ. (Ceporina, 2012· Männlein-Robert, 2012). Στη σκέψη του ρυθμιστή του ρωμαϊκού κόσμου κυριαρχεί το ιδεώδες του ενάρετου ανθρώπου, η προσέγγιση του οποίου απαιτεί καθημερινή άσκηση (Α:α-ιζ, Γ:ιζ, C:λ, I:ια, I:ιζ, IB:κθ· Hadot, 1998· Männlein-Robert, 2012). Στην προσπάθεια αυτή η Φιλοσοφία κατά τον Μάρκο Αυρηλίο δεν συνιστά απλώς πολύτιμο "οδηγό" (B:ιζ, C:λ, IA:ε) αλλά ανάγεται σε τρόπο ζωής με δυνατότητα εφαρμογής σε κάθε περίπτωση (E:ι, Z:νδ, H:η, H:με) καθώς η ηθική εξέλιξη θεωρείται εφικτή και διαρκής όταν ο άνθρωπος θέτει ρεαλιστικούς στόχους (E:ε, C:ν, Θ:ζ, Θ:κθ). Οι στοχασμοί του Μάρκου Αυρηλίου διαπνέονται από εμπιστοσύνη στο νοητικό δυναμικό του ανθρώπου και στην ικανότητα να ανταπεξέρχεται στηριζόμενος στις δικές του δυνάμεις⁸ (Γ:α, Γ:δ, Γ:ε, Γ:θ, Δ:γ, E:ιζ, E:κα, E:κζ, E:λζ, Z:κη, Z:νδ, Z:νε, Z:νθ, H:μη, I:λγ, IA:α, IB:γ, IB:ιδ, IB:ιθ). Λόγω της στάσης αυτής πολλοί μελετητές (Hadot, 1998, 1999· Irvine, 2009) ανακαλύπτουν στο έργο τεχνικές δοκιμασμένες στην πράξη από έναν γνήσιο Στωικό, ο οποίος επέδειξε απaráμιλλο ήθος καλούμενος να αντιμετωπίσει μεγάλες προκλήσεις και δυσκολίες⁹ (A:η, H:μθ, I:λδ· Αβραμίδης, 2008· Birley, 2012a, 2012b, 2012c· Δίων Κάσσιος *Ρωμαϊκή Ιστορία* LXXII:36· HA I:1-2, I:10, II:6, VIII:4-8, XII:13-14, XIII:3-5, XIV:1, XVI:5, XXI:3-4, XXI:6-9, XXII:1-2, XXIV:5, XXVI:4, XXVII:10· Hadot, 1998· Irvine, 2009· Männlein-Robert, 2012). Σύμφωνα με τον Mac Suibhne (2009), τα *Εἰς Ἐαυτὸν* είναι

⁵ Φιλοσοφική κίνηση η οποία μεσουράνησε από τον 3^ο π.Χ. έως τον 2^ο μ.Χ. αιώνα στο πνευματικό στερέωμα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, οπότε και εκτοπίστηκε από τον Χριστιανισμό (Clarke, 2004· Livingstone, 2001· Long, 2001).

⁶ Ρωμαίος αυτοκράτορας και Στωικός φιλόσοφος που γεννήθηκε στις 26 Απριλίου 121 μ.Χ. και πέθανε στις 17 Μαρτίου 180 μ.Χ. (Αβραμίδης, 2008· Birley, 2012a, 2012b).

⁷ Ό,τι κατά τους Στωικούς υπόκειται στον έλεγχο του ανθρώπου. Τα *ἐφ' ἡμῖν* κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες: α) κρίση και συγκατάθεση, β) επιθυμία, αποστροφή και πάθη, γ) κίνητρα, ενορμήσεις και πράξεις. Ο Στωικός οφείλει να ασκείται συστηματικά στους τρεις αυτούς τόπους (Επικτήτος *Διατριβαί* α:1, γ:2, *Εγχειρίδιον* c:1· Hadot, 1998, 1999).

⁸ "Εἰς ἑαυτὸν ἀναχωρεῖν" (Δ:γ): Για τον Μάρκο Αυρηλίο είναι σημαντική η στροφή στον εαυτό, καθώς ο εσωτερικός κόσμος αποτελεί "καταφύγιο" και "φρούριο", ευκαιρία για ενδοσκόπηση, κριτικό αναστοχασμό, ανασύνταξη δυνάμεων, ενδυνάμωση, γαλήνη και ισορροπία (Δ:γ, Z:κη, Z:νθ, H:μη, Θ:ιγ).

⁹ Επιγραμματικά αναφέρονται εύθραυστη υγεία, οικογενειακές τραγωδίες (θάνατοι συγγενών και, κυρίως, των περισσότερων από τα πολλά τέκνα του), φυσικές καταστροφές (πλημμύρες, σεισμοί), εχθρικές εισβολές, μακροχρόνιοι πόλεμοι, επιδημία που αποδεκάτισε τον πληθυσμό, πολιτικές έριδες, οικονομικά προβλήματα.

δυνατό να αξιοποιηθούν ως μεθοδολογικό εργαλείο, πρότυπο για τον αναστοχασμό¹⁰ στον χώρο της βιοϊατρικής και της εκπαίδευσης των επαγγελματιών υγείας.

Σκοπός της μελέτης μας ήταν η συστηματική ανασκόπηση των θέσεων που εκφράζει ο Μάρκος Αυρηλίου στα *Εἰς Ἐαυτὸν* αναφορικά με τα ερωτήματα "πότε", "πώς", "πού" και "κοντά σε ποιον" πρέπει να πεθαίνει ο άνθρωπος.

Υλικό και Μέθοδος

Το έργο του Μάρκου Αυρηλίου *Εἰς Ἐαυτὸν* μελετήθηκε από το πρωτότυπο και τη μετάφρασή του στην αγγλική (εκδόσεις Harvard University Press, αναθεωρημένη έκδοση 1930, επιμέλεια C.R. Haines) και στη νέα ελληνική γλώσσα (εκδόσεις Θύραθεν 2008, επιμέλεια Γιάννη Αβραμίδη).

Η συστηματική αναζήτηση όλων των σχετικών με τον θάνατο χωρίων πραγματοποιήθηκε βάσει λέξεων-κλειδιών (συνώνυμα και παράγωγα των λέξεων "θάνατος" και "θνήσκω" στην αρχαία ελληνική, τη νέα ελληνική και την αγγλική γλώσσα) και βάσει νοήματος (στο μεγαλύτερο μέρος του έργου δεν εντοπίστηκαν λέξεις-κλειδιά αλλά περιφραστικές ή έμμεσες αναφορές στον θάνατο).

Ο εντοπισμός, η καταγραφή και η διασταύρωση των χωρίων πραγματοποιήθηκε με τη μελέτη του πρωτότυπου και της μετάφρασής του στην αγγλική και τη νέα ελληνική από δύο ερευνήτριες ανεξάρτητα (Θεοδοσία Νώλη και Χριστίνα Καραγιώργου). Ακολούθησαν ο καθορισμός από τις δύο ερευνήτριες των κριτηρίων αποκλεισμού και αποδοχής χωρίων στη μελέτη και τέλος η μεταξύ τους συζήτηση μέχρι να επιτευχθεί ομοφωνία για την ταξινόμηση.

Στο διάγραμμα ροής που ακολουθεί παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ανεξάρτητης αναζήτησης και της συνάντησης των δύο ερευνητριών που ακολούθησε για την τελική επιλογή των χωρίων.

Διάγραμμα ροής συστηματικής αναζήτησης χωρίων σχετικών με τον θάνατο στο *Εἰς Ἐαυτὸν*

A) Η κάθε ερευνήτρια ανεξάρτητα

B) Συνεδρία αλληλεπίδρασης

Βήμα 1^ο Ταξινόμηση

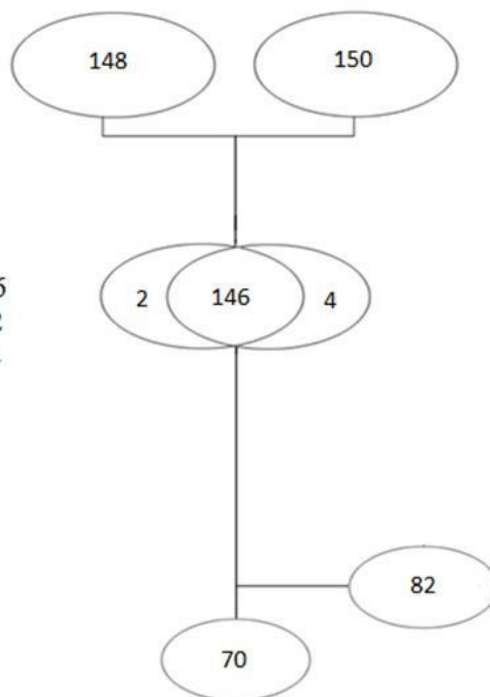
- Χωρία που εντοπίστηκαν και από τις δύο: 146
- Χωρία που εντοπίστηκαν μόνο από την α': 2
- Χωρία που εντοπίστηκαν μόνο από την β': 4

Βήμα 2^ο Από κοινού εφαρμογή κριτηρίων

- 146 → 70 + 76
- 2 → 0 + 2
- 4 → 0 + 4

Βήμα 3^ο Οριστική απόφαση

- Απόρριψη: 82
- Αποδοχή: 70

¹⁰ Διαδικασία απαραίτητη για την επίτευξη της προσωπικής και επαγγελματικής ανάπτυξης και την αποτελεσματική διαχείριση ψυχοπιεστικών καταστάσεων, η οποία βασίζεται στη συνειδητοποίηση των αρνητικών σκέψεων και συναισθημάτων αναφορικά με τα γεγονότα, στην κριτική ανάλυση των καταστάσεων και στην αναπλαισίωσή τους μέσα από τη διαμόρφωση μιας νέας οπτικής θεώρησης των πραγμάτων (Mac Suibhne, 2009· Raw, Bridgen & Gupta 2005).

Αποτελέσματα

Στο σύνολο των 152 χωρίων τα οποία περιλαμβάνουν αναφορές στον θάνατο, εντοπίστηκαν 70 συναφή με τα υπό μελέτη ερωτήματα: "πώς" (34 χωρία), "πότε" και "πώς" (23 χωρία), "πότε" (12 χωρία), "πότε" και "κοντά σε ποιον" (1 χωρίο), "κοντά σε ποιον" (0), "πού" (0).

Αν και στα δύο τελευταία ερωτήματα δεν εντοπίστηκαν αναφορές, σε ένα χωρίο (Α:ιζ) ο συγγραφέας εκφράζει την ευγνωμοσύνη του στους θεούς για το γεγονός ότι η μητέρα του έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής της κοντά του.

Στο ερώτημα "πώς", εντοπίστηκαν 57 συνολικά χωρία (34+23) στα οποία περιγράφεται η αντίληψη των Στωικών για το *εὐθανατεῖν* ως το *κατ' ἀρετὴν τελευτᾶν* (SVF III:601).

Στο ερώτημα "πότε", σε 36 συνολικά χωρία (12+23+1) εντοπίστηκαν 42 αναφορές, οι οποίες είναι δυνατό να ομαδοποιηθούν σε τρεις κατηγορίες ως εξής: το "πότε" α) ορίζεται από δυνάμεις που υπερβαίνουν τον άνθρωπο¹¹ (23 αναφορές), β) ορίζεται από το ίδιο το ηθικό πρόσωπο όταν κρίνει ότι οι συνθήκες δεν επιτρέπουν την διατήρηση της *ἀρετῆς* του (8 αναφορές), γ) δεν αποτελεί το ζητούμενο (11 αναφορές). Σαφής οριοθέτηση του "πότε" διακρίνεται στην πρώτη και στη δεύτερη κατηγορία και είναι η εξής: ο άνθρωπος πρέπει να πεθαίνει στην ώρα του (31 αναφορές).

Συζήτηση

Πιστός στις θεμελιώδεις αρχές της Στωϊκής Φιλοσοφίας, ο Μάρκος Αυρήλιος ταυτίζει την ατομική φύση με την καθολική *Φύσιν* (Ε:γ, Θ:α) και αναγνωρίζει την ενότητα του *Κόσμου* και την αλληλεξάρτηση των επιμέρους στοιχείων που τον απαρτίζουν (Δ:μ, Ε:η, Σ:κε, Σ:λη, Ζ:θ, Θ:α, ΙΒ:λ). Ο *Λόγος* που διέπει και συνδέει τα πάντα καθιστά τους ανθρώπους συγγενείς (Β:α, Θ:η, ΙΒ:κς) και μέλη μιας παγκόσμιας πολιτείας (Δ:δ, Σ:μδ), ενώ το άτομο, ον εκ φύσεως έλλογο και κοινωνικό (Δ:κδ, Ε:ις, Σ:μδ, Ζ:νε, Ι:β), δεν δύναται να διαχωρίσει τον εαυτό του από το σύνολο (Θ:θ). Αντίθετα, ακριβώς όπως τα μέλη σε ένα σώμα, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνίας (Β:α, Ζ:ιγ, Η:λδ) και ολόκληρου του *Κόσμου* (Β:δ). Υποστηρίζοντας πως το συμφέρον κάθε επιμέρους οντότητας πραγματώνεται μέσα από τη θεώρηση του καλού του *Κόσμου* (ΜΑ Β:γ, Ε:η) και πως ο σκοπός των ατομικών πράξεων πρέπει να ανάγεται στην ευημερία του συνόλου (Ζ:ε, Η:ιβ, Η:κγ, Θ:ς, Θ:κγ, Θ:λα, Ι:ς, ΙΒ:κ), προσωπικές επιλογές και ενέργειες αποβαίνουν ωφέλιμες για το άτομο όταν αποβλέπουν στο καλό της ανθρωπότητας (Σ:μδ, Σ:με, Ζ:οδ, ΙΑ:δ), ενώ ό,τι συμβαίνει θα πρέπει να εξετάζεται με γνώμονα τον *Λόγον* και το κοινό συμφέρον (Β:ις, Ε:κβ, Σ:νδ, Η:κγ, Θ:ιβ, Ι:ς, Ι:κε, Ι:λγ). Για τον φιλόσοφο-αυτοκράτορα, η μεταφορά του βάρους από το μέρος στο όλον απορρέει από τη γνώση της ανθρώπινης φύσης, του εαυτού και της θέσης του στον *Κόσμον* (Β:α, Β:δ, Β:θ, Δ:κγ, Δ:κθ, Ε:κδ, Ζ:οβ, Η:ς, Η:νβ, Ι:ς, Ι:κε) και από την εμπιστοσύνη προς τη *Φύσιν* η οποία δεν θα επέτρεπε να συμβεί κακό στην ίδια ή στα στοιχεία που την αποτελούν (Ε:η, Ι:ς). Άλλωστε, η έλλογη οντότητα συγγενεύει με τον *Θεόν*, ο οποίος την έχει προικίσει με ένα μέρος της υπόστασής του (Ε:κα, Ε:κς, ΙΒ:κς) και ο *Κόσμος* διέπεται από αρμονία και τάξη (Δ:κς, Δ:με, Ζ:μη), αρχόμενος από δύναμη σοφή και αγαθή (Ε:η, Σ:α, Σ:ε, Σ:μδ, ΙΑ:ι) η οποία εντάσσει τα πάντα στο σχέδιό της (Β:γ, Δ:μ, Σ:λς, Σ:μβ, Η:λε, Η:ν, Θ:μβ) και απονέμει σε κάθε δημιουργήμα ό,τι είναι προσήκον σε αυτό (Δ:ι, Ε:λ, Η:ς, Ι:κ, Ι:κε, Ι:μς)¹².

Έχοντας πλήρη επίγνωση των συνεπειών της επικράτησης του ατομικού έναντι του κοινού συμφέροντος (Ε:η, Θ:κγ, ΙΑ:η), ο Στωϊκός επιλέγει την ενάρετη συμπεριφορά σε όλες τις υποκείμενες στον έλεγχο του περιστάσεις ενώ για ό,τι τον υπερβαίνει εναρμονίζεται πρόθυμα με την πορεία που έχει ορίσει η ανώτερη δύναμη (Β:ις, Δ:κε, Δ:λγ, Ζ:νδ, Η:ς, Η:κγ, Θ:ς, Θ:λα, Ι:ια, ΙΒ:α, ΙΒ:λβ). Έτσι, διαβλέπει σε όσα συμβαίνουν την αιτιότητα (Γ:ια, Δ:κς, Δ:με, Ε:η, Ι:ε, Ι:κς), συμβάλλει στην αρμονία του *Κόσμου* επιτελώντας το έργο που του αναλογεί (Ε:α, Ε:η, Ι:η) και αποδέχεται τη φυσική ροή των πραγμάτων ακόμη κι όταν δεν είναι ευχάριστη, αναγνωρίζοντας την αναγκαιότητά της για την ισορροπία στη *Φύσιν* και στο άτομο (Ε:η, Θ:λε, Ι:λε). Η επιθυμία και η αποστροφή για ό,τι δεν συγκαταλέγεται στα *ἐφ' ἡμῖν*

¹¹ Οι δυνάμεις αυτές αποδίδονται με τους όρους *Φύσις*, *Λόγος*, *Θεός*, *Νοῦς*, *Εἰμαρμένη*, *Δίας*, *Πρόνοια*, οι οποίοι κατά τους Στωϊκούς αναφέρονται στην ίδια έννοια / οντότητα (ΔΛ Ζ:88, 134-136· SVF Ι:176, ΙΙ:913, ΙΙ:931).

¹² Βλ. και Κλεάνθους *Ἕγνος εἰς Δίαν* (SVF Ι:537).

δεν συνάδει με τις επιταγές του ορθού *Λόγου* και μόνο δυστυχία είναι δυνατό να προκαλέσει (E:ιζ, Z:οα, Θ:μ, Θ:μβ, IA:ιθ, IA:λγ, IB:ε), ενώ η χρήση της λογικής, η αντικειμενική, απαλλαγμένη από εσφαλμένες εκτιμήσεις εξέταση κάθε ζητήματος και ο έλεγχος της αλήθειας των εντυπώσεων βοηθούν στην κατανόηση και στην αποτελεσματική διαχείριση της πραγματικότητας (Γ:θ, Γ:ια, Δ:ιγ, E:ιδ, C:ιγ, H:μθ, IA:ια, IB:η, IB:ι). Χωρίς να επιδιώκει άλλο όφελος πέραν του "*τὰ καλὰ καὶ δίκαια πράττειν*" (Επίκτητος *Διατριβαί* γ:24:50-52), δηλαδή να ενεργεί σύμφωνα με την έλλογη και ηθική φύση του (E:ς, Z:κ, Z:νε, Z:ογ, H:α, H:β, H:κς, H:με, Θ:κθ, Θ:μβ, I:ια, IA:ις), ζει με απλότητα, συνέπεια και ειλικρίνεια (Δ:κδ, Δ:να, E:ιβ, H:λ, H:λγ, IA:α, IA:ιε, IB:β, IB:ιζ, IB:κζ), καλλιεργεί την ενσυναίσθηση (C:νγ, Z:δ, Z:κς, Z:λ), το ενδιαφέρον, την αποδοχή, την επιείκεια (B:α, E:κη, Z:ξγ, H:ιδ, H:νθ, Θ:ια, Θ:κζ, Θ:μβ, I:δ, I:λ, IA:θ, IA:ιγ, IA:ιη, IB:ις) και την αγάπη προς τους ανθρώπους (C:λθ, Z:κβ, Z:λα, IA:α), επικεντρώνεται στο παρόν¹³ (Δ:κς, E:κε, C:β, C:λβ, Z:η, H:λς, H:μδ, Θ:ς, I:ια, IB:α,γ) και προσπαθεί να αναπλαισιώσει κάθε δυσκολία για να αναπτυχθεί πνευματικά και ηθικά (Δ:α, Δ:μθ, E:κ, C:ν, Z:ξη, H:λβ, H:λε, Θ:μβ, I:λα, I:λγ, I:λε).

Ο Μάρκος Αυρήλιος αντιλαμβάνεται τον θάνατο ως πραγματικότητα καθολική και αναπόδραστη (Γ:γ, Δ:γ, Δ:ς, Δ:μη, C:μζ, Z:ς, Z:ι, Z:ιθ, H:κε, H:λα, H:λς, Θ:λγ, I:ζ, I:η, I:λα, I:λδ, IA:ιη, IB:κα), γεγονός σύμφωνο με τη *Φύσιν* του Παντός (B:ιβ, B:ιζ, H:κ, IA:λδ, IB:ε, IB:κα) αλλά και του ανθρώπου (Δ:ε) για το οποίο δεν συντρέχουν λόγοι φόβου (B:ιβ, Θ:κα, I:λδ, IB:λε) ή ντροπής (Δ:ε, IB:κγ)¹⁴. Ο θάνατος αντιμετωπίζεται όπως κάθε βιολογική λειτουργία ή φυσική διεργασία της ζωής (C:β, C:ιε, Θ:γ, I:λς, IA:λε), απογυμνωμένος από ανθρωποκεντρικές, ατεκμηρίωτες, κρίσεις¹⁵ (B:ιβ, Z:λε, Θ:κα, I:κθ) καθώς και από την υπόσχεση μιας μεταθανάτιας κατάστασης των πραγμάτων, είτε καλύτερης είτε χειρότερης (Δ:κα, C:δ, C:κδ, Z:λβ, H:κε, Θ:λγ, I:ζ, I:λα, IB:ε, IB:κα): ό,τι πεθαίνει δεν αποβάλλεται αλλά μεταβάλλεται (B:ιζ, Δ:γ, Δ:ιδ, Δ:κα, Δ:μς, E:ιγ, C:δ, Z:η, Z:κγ, Z:κε, H:ς, H:η, H:ν, Θ:ιθ, Θ:κη, Θ:λε, I:ζ, IA:λε). Ο θάνατος, λοιπόν, εξυπηρετεί το καλό του *Κόσμου* ως διαρκής μεταβολή των στοιχείων του (B:γ, B:ιβ, Z:ιη, Z:κε, H:ν, I:α, I:ζ, IB:κα, IB:κγ) αλλά και το καλό του όντος ως όριο στην ατομική ύπαρξη (E:ι, C:κη, Θ:γ, I:λς, IA:ις), ενώ ως *αδιάφορον* δεν επηρεάζει την ηθική αξία του ατόμου και δεν χρειάζεται να επενδύεται με κρίσεις συναισθηματικά φορτισμένες (B:ια, Δ:λθ, Θ:α). Η σύντομη διάρκεια του βίου και το επικείμενο του θανάτου δεν καταρρακώνουν τον Μάρκο Αυρήλιο, αντίθετα αποτελούν αφορμή για στοχασμό αναφορικά με όσα έχουν σημασία, έναυσμα για ηθική και πνευματική καλλιέργεια στο παρόν (B:β, B:δ, B:ς, B:ιβ, B:ιζ, Γ:α, Γ:ι, Γ:ιδ, Δ:γ, Δ:ιζ, Δ:κς, Δ:λγ, Δ:λς, Δ:ν, E:λα, E:λγ, C:νθ, Z:κθ, H:β, Θ:κη, Θ:κθ, I:ια, I:ιζ, I:λα, I:λδ, IB:ζ) και εναρμόνιση με την (ατομική και καθολική) *Φύσιν* (Δ:μη, E:δ, Z:νς, H:α, IB:λβ), ενώ οι τελευταίες πράξεις της ατομικής ζωής, με την ωριμότητα και τη σοφία που θα έπρεπε να τις χαρακτηρίζουν, αποτελούν το πρότυπο για έναν βίο ευδαίμονα και ενάρετο, ανεξάρτητο από τη διάρκειά του (B:ε, B:ια, Γ:ιβ, E:κθ, Z:ξθ).

¹³ "Περίγραψον τὸ ἐνεστὸς τοῦ χρόνου" (Z:κθ): ο Στωικός καθορίζει τα όρια του παρόντος και προσπαθεί να ζει συνειδητά σε αυτό ελέγχοντας το περιεχόμενο της σκέψης του και αποκλείοντας ό,τι αναφέρεται στο παρελθόν, στο μέλλον ή σε ενέργειες τρίτων (Γ:ι, Δ:κς, C:λβ, Z:η, Z:κθ, H:λς, I:α, IB:γ, IB:κς). Με τον τρόπο αυτό είναι δυνατό ο άνθρωπος να αναγνωρίσει την αξία κάθε στιγμής, να τη βιώσει με πληρότητα και να διαχειριστεί αποτελεσματικά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει περιορίζοντάς τες στο πλαίσιο σύντομων στιγμών (Αβραμίδης, 2008· Hadot, 1998, 1999). Η επικέντρωση στο παρόν δεν αποσκοπεί στον εφησυχασμό της συνείδησης (αγνόηση σφαλμάτων του παρελθόντος, παραμέληση υποχρεώσεων ή αδιαφορία για τις μελλοντικές συνέπειες των πράξεων): η υποβολή του εαυτού σε έλεγχο είναι διαρκής και γίνεται με τρόπο ορθολογικό ώστε να προσφέρει εποικοδομητική ανατροφοδότηση (E:λα, H:β).

¹⁴ Συχνά χρησιμοποιεί τη φαντασία για τον σχηματισμό παραστάσεων που αναφέρονται στον αφανισμό προσώπων (H:ε, H:λ, H:ζ, IB:κζ), γενεών (H:λα) και πόλεων (Δ:μη). Οι παραστάσεις και τα συναισθήματα που προκαλούν αναπλαισιώνονται με τη χρήση της λογικής, της επιστημολογίας και της οντολογίας της εποχής (Hadot, 1998, 1999).

¹⁵ "Ποῖα αὐτὰ τὰ πράγματα, ὅρᾶν διαιροῦντα εἰς ὕλην, αἴτιον, ἀναφορὰν" (IB:ι): Προκειμένου να απαλλαγεί ο Στωικός από την υποκειμενική, αξιολογική κρίση γεγονότων, αγαθών και εννοιών, επιχειρεί τον επαναπροσδιορισμό τους βάσει της τεχνικής-επιστημονικής ανάλυσης αυτών και των επιμέρους στοιχείων τους (Γ:ια, IB:η, IB:ι, IB:ιη· Hadot, 1998, 1999). Ό,τι συνιστά αντικείμενο συναισθηματικής επένδυσης περιγράφεται ως φυσική, ουδέτερη διαδικασία, οριοθετείται σε πραγματικές διαστάσεις και παύει να ασκεί επίδραση στην ψυχική κατάσταση του ατόμου (B:β, C:ιγ, H:κδ, Θ:λς).

Οι στοχασμοί του Μάρκου Αυρηλίου διαπνέονται από τη Στωική αρχή της γαλήνιας, απαλλαγμένης από πάθη αποδοχής του θανάτου, της απώλειας και της ασθένειας (Α:η, Α:ιε), όπως, άλλωστε, κάθε κατάσταση που υπερβαίνει τον άνθρωπο (Β:ιγ). Η στάση αυτή χαρακτηρίζεται από ψυχική δύναμη και μεγαλείο (Δ:μθ, Θ:μ, Ι:η) καθώς συνιστά ελεύθερη επιλογή (Γ:ις, Δ:λδ, Ζ:νζ, Ι:η, Ι:κα, Ι:κη, ΙΒ:γ) και αποτέλεσμα διαρκούς πνευματικής προσπάθειας για εγρήγορση, αυτογνωσία και επίγνωση (Β:ζ, Β:η, Β:ιγ, Γ:α, Γ:δ, Γ:ε, Γ:ια, Δ:γ, Δ:κβ, Ε:ε, Ε:ια, Σ:γ, Ζ:δ, Ζ:κθ, Η:ια, Η:ιγ, Η:κβ, Η:κθ, Η:μθ, Θ:ζ, Θ:κε, Ι:β, Ι:θ, Ι:ιβ, Ι:λζ, ΙΑ:ιθ, ΙΒ:η, ΙΒ:ι, ΙΒ:ιη, ΙΒ:ιθ, ΙΒ:κδ). Ο Στωικός διατηρεί την κυριαρχία του εαυτού του (Α:ιε, Β:β, Γ:α, Γ:ζ, Δ:γ, Ε:ι) και δεν φοβάται (Β:ιβ, Ζ:ιη, Η:νη, Θ:μ, Ι:κθ, Ι:λδ, ΙΑ:ς, ΙΒ:λδ), δεν λυπάται για όσα (Ι:κθ, ΙΒ:λα) και όσους (Ι:λδ, Ι:λς) πρόκειται να αποχωριστεί, ούτε συνθλίβεται από το παρόν και το μέλλον (Β:β, Δ:μθ, Σ:β, Η:λς, ΙΒ:γ)¹⁶. Αντίθετα, κατανοώντας τη σημασία και την αναγκαιότητα των όσων συμβαίνουν, δε δυσανασχετεί με την εξέλιξή τους (Β:β, Β:γ, ΙΑ:ιγ, ΙΒ:κς) ούτε με τον χρόνο που του έχει δοθεί (Σ:μθ, Ι:α), αλλά νιώθει εμπιστοσύνη και ευγνωμοσύνη προς τη δύναμη από την οποία όλα εκπορεύονται (Β:γ, Δ:λα, Δ:λγ, Δ:μη, Σ:ι, Σ:ις, Ι:ιδ). Ένας βίος ενάρετος, σύμφωνος με την έλλογη και ηθική φύση του ανθρώπου (Γ:η, Γ:ιβ, Γ:κθ, Σ:λ), τον καθιστά κάθε στιγμή *εὐλυτον* (Γ:ε, Γ:ζ), *ἔτοιμον* (ΙΑ:γ) να εγκαταλείψει τον κόσμο ως *εὐθανατών* (Ι:λς), φυσικά, αβίαστα και ήρεμα (Γ:γ, Δ:μη, Ε:δ, Ι:λς), με ευνοϊκή διάθεση (Β:ιζ, Η:μζ, Θ:γ, Ι:ιδ, ΙΒ:λς), αξιοπρέπεια (Γ:ζ), καθαρή συνείδηση (Σ:λ, Θ:β), καλοσύνη προς τους ανθρώπους (Ι:λς) και χωρίς να τον διακατέχει η αίσθηση του ανολοκλήρωτου (Γ:η, ΙΑ:α, ΙΒ:λς). Ο θάνατος, λοιπόν, του σοφού¹⁷ δεν διαφέρει από τη ζωή του αλλά την ολοκληρώνει και αποτελεί επιστέγασμά της, επιτρέποντάς του να αποχωρήσει παραμένοντας συνεπής στον εαυτό του και στα ιδεώδη του (Ε:κθ, Η:μζ, Θ:β, Ι:η, Ι:ιε, Ι:ιβ, Ι:λς).

Μελετώντας τις σκέψεις του Μάρκου Αυρηλίου αναφορικά με το "πότε" αναδεικνύεται η σημασία του τέλους που επέρχεται στην ώρα του, η οποία καθορίζεται είτε από δυνάμεις που υπερβαίνουν το άτομο και προνοούν για την ισορροπία του *Κόσμου*, είτε από το ίδιο το ηθικό πρόσωπο όταν η συνέχιση της ζωής του, ακόμη κι αν χαρακτηρίζεται από λειτουργική ανεξαρτησία, δεν διασφαλίζει ταυτόχρονα και την *ἀρετήν* του. Ωστόσο, κρίσιμο ερώτημα δεν αποτελεί το "πότε" αλλά το "πώς", καθώς το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο ζει και πεθαίνει ο άνθρωπος και όχι στη διάρκεια του βίου ή στη χρονική στιγμή του θανάτου του.

Ως τυπικός Στωικός ο Μάρκος Αυρήλιος προσαρμόζει τη βούλησή του στη δύναμη που συνέχει και κυβερνά τα πάντα (Σ:μ, Ι:ιδ) και ορίζει τη διάρκεια της ζωής κάθε δημιουργήματος (Α:ιζ, Γ:γ, Γ:ε, Γ:η, Ε:δ, Ε:ι, Ε:λγ, Σ:λ, Σ:μθ, Ζ:μς, Η:ζ, Ι:λς, ΙΑ:α, ΙΑ:κ, ΙΒ:α, ΙΒ:κγ, ΙΒ:λα, ΙΒ:λε, ΙΒ:λς). Εκφράζοντας την απαρέσκειά του τόσο για τον πρόωφο (Σ:κθ) όσο και για τον αργοπορημένο θάνατο (Ι:λς), εναρμονίζεται με την φυσική ροή των πραγμάτων και δε δυσανασχετεί με τη "συντομία" του βίου (Δ:ν) ή την "καθυστερήση" του τέλους (Ε:ι). Σε κάθε περίπτωση ζει χωρίς να επιδιώκει ή να αποφεύγει γεγονότα και καταστάσεις (Γ:ζ), αρκείται, δηλαδή, σε όσα του έχουν δοθεί και δε επιθυμεί τίποτα περισσότερο, ούτε υλικά αγαθά ούτε χρόνια (Σ:μθ, Ι:α), διατηρώντας γενικότερα την πεποίθηση πως ό,τι έχει οριστεί, συμβαίνει στην κατάλληλη ώρα για το ον και για τον *Κόσμον* (Δ:κγ, Ι:κ, ΙΑ:ιγ).

Κατανοώντας την αναγκαιότητα και τη σοφία της καθολικής νομοτέλειας, θα πρέπει κανείς να επικεντρώνεται στα *ἐφ' ἡμῖν*, στην ορθή διαχείριση του παρόντος, στην αντικειμενική θεώρηση των πραγμάτων, στην ανάπτυξη συναισθημάτων και στόχων εναρμονισμένων με τον *Λόγον* και στην επιτέλεση πράξεων σύμφωνων με την *Φύσιν* (Β:ε, Γ:δ, Δ:ιη, Δ:κς, Δ:λγ, Ε:ε, Ε:ι, Ε:κε, Ε:λζ, Σ:β, Σ:ζ, Σ:κβ, λβ, Ζ:κ, Ζ:νδ, Ζ:νε, Η:α, Η:β, Η:ζ, Η:κς, Η:κθ, Η:μγ, Θ:ς, Θ:ζ, Θ:μ, ΙΒ:α). Ιδωμένη μέσα από

¹⁶ Ο περιοδικός στοχασμός πάνω στην εφήμερη υπόσταση του εαυτού και των προσφιλών προσώπων (Ι:λδ, ΙΑ:λδ) συνιστά κατά τον Irvine (2009) τεχνική με την οποία μπορεί κανείς να προσεγγίσει νοητικά και συναισθηματικά τον αντίκτυπο της απώλειας και να διδαχθεί από αυτήν χωρίς να τη βιώσει στην πραγματικότητα. Η αναγκαιότητα να αξιολογεί ο άνθρωπος τι πραγματικά έχει σημασία και να του αφιερώνει ποιοτικό χρόνο, αν και δεν τον απαλλάσσει από τον πόνο της απώλειας, τον προφυλάσσει από τις τύψεις και το αίσθημα του ανεκπλήρωτου, ενώ του επιτρέπει να αντλεί χαρά στο παρόν στον μέγιστο δυνατό βαθμό. Η γνώση των ορίων και η αποδοχή της πραγματικότητας καθιστούν εφικτή τη συμμετοχή σε ό,τι έχει αξία, χωρίς τον πόνο που συνεπάγεται η προσκόλληση (Ζ:κζ· Irvine, 2009).

¹⁷ Ο σοφός αποτελεί το ιδανικό, το μέτρο το οποίο έχει οριστεί για να αξιολογεί ο άνθρωπος την πρόοδό του στην προσπάθειά του να είναι ενάρετος (Edelstein, 2002).

κοσμική (συμπαντική) οπτική¹⁸, η διάρκεια του ανθρώπινου βίου καθίσταται απειροελάχιστη (Δ:ν, Δ:μη, Ε:κγ, Ε:κδ, Θ:λβ, Ι:ιζ, ΙΒ:λβ), ενώ η πεποίθηση ότι ο Κόσμος επαναλαμβάνεται αιώνια σε κοσμολογικούς κύκλους (Ε:ιγ, Ε λβ, Θ:κη, Θ:λε, Ι:ζ, ΙΑ:α) δημιουργεί αντιστοιχία και σε επίπεδο ατομικό: οι περιστάσεις επαναλαμβάνονται, ώστε ακόμα και λίγα χρόνια παραμονής στον Κόσμον καθιστούν γνωστό το πρότυπο βάσει του οποίου η ζωή εκτυλίσσεται (Β:ιδ, Δ:λβ, C:λζ, C:μς, Z:α, Z:μθ, Θ:ιδ, Ι:κζ, ΙΑ:α). Για τον λόγο αυτό, τον Μάρκο Αυρήλιο δεν απασχολεί τόσο το "πότε", η διάρκεια της ζωής ή η χρονική στιγμή του θανάτου (Β:ιδ, Γ:ζ, Δ:μζ, Δ:ν, Z:μς, Η:α, ΙΑ:α, ΙΑ:γ, ΙΒ:α, ΙΒ:λε, ΙΒ:λς), αλλά το "πώς", ο τρόπος με τον οποίον οφείλει να συμπεριφέρεται σε κάθε περίπτωση (Z:μς, Η:α, Θ:λζ, ΙΒ:ιε, ΙΒ:λε). Αν για τον Μάρκο Αυρήλιο ζωή και θάνατος συνιστούν *αδιάφορα*, ουδέτερα (Β:ια, Θ:α), δεν ισχύει το ίδιο και για τον τρόπο με τον οποίον επιλέγει να τα διαχειριστεί· και αν το "πότε" δεν υπόκειται πάντα στον έλεγχο του (ΙΒ:λς), σημασία έχουν οι πράξεις (Z:νη), η στάση (Δ:μθ), ο τρόπος με τον οποίον αντιμετωπίζει το τέλος (Δ:μη, C:β, ΙΒ:λς). Όταν ο άνθρωπος ζει ενάρετα, όποια στιγμή κι αν πεθάνει ο σκοπός και το έργο του δεν θα έχουν μένει ανολοκλήρωτα (Γ:η, ΙΑ:α, ΙΒ:λς).

Πράγματι, καθώς για τον Στωικό μόνον η *ἀρετή*¹⁹ και όχι η ζωή συνιστά *ἀγαθόν*, όταν κρίνει ότι οι συνθήκες δεν επιτρέπουν τη διατήρησή της επιλέγει την *εὐλογον ἐξαγωγήν ἐκ τοῦ βίου*²⁰ (Γ:α, Ε:κθ, Η:μζ, Θ:β, Ι:η). Το νόημα της ζωής εκλείπει όταν ο Στωικός δεν μπορεί να ζήσει ενάρετα και χάνει τις ιδιότητες που χαρακτηρίζουν την ἔλλογη υπόστασή του²¹ (Ι:ιε, Ι:λβ). Αν, λοιπόν, η υγεία του *ἡγεμονικοῦ*²² θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση (Γ:α, Θ:β), για τον Μάρκο Αυρήλιο δεν κρίνεται σκόπιμη η συνέχιση της ζωής όταν συνοδεύεται από ανεπανόρθωτη κάμψη της πνευματικής ικανότητας, της ικανότητας του ανθρώπου να ορίζει τον εαυτό του (Γ:α). Βασικές θέσεις της Στοάς περί ορθής χρήσης των εντυπώσεων και απαλλαγής από εσφαλμένες κρίσεις και πάθη εξυπηρετούν αυτόν ακριβώς τον σκοπό, τη διασφάλιση της ικανότητας του ατόμου να αξιολογεί τις καταστάσεις και να λαμβάνει τις κατάλληλες αποφάσεις (Γ:θ, Γ:ια). Μόνο υπό αυτές τις προϋποθέσεις μπορεί ο άνθρωπος να διακρίνει εάν έχει έρθει η ώρα να τερματίσει τη ζωή του, ακόμη κι αν διατηρεί τη λειτουργική του ανεξαρτησία²³ (Γ:α), αλλά και γενικά να είναι κάθε στιγμή έτοιμος για τον θάνατο, με ετοιμότητα που απορρέει από την ἔλλογη και ηθική φύση του και δεν αποτελεί αντίδραση στις εξωτερικές περιστάσεις (ΙΑ:γ).

Σημειώνεται ότι η αυτοκτονία είναι κατά κανόνα ηθικά απαξιωμένη στη συνείδηση της κλασικής αρχαιότητας· με λίγες εξαιρέσεις, μόνον από τους Κυνικούς και τους Στωικούς ανάγεται σε ηθική επιλογή (Protorapadakis, 2011). Η αποδοχή της εξακολουθεί να προκαλεί αντίδραση και στην εποχή μας, πιθανώς μεγαλύτερη, επειδή δεν συνάδει με τις χριστιανικές αντιλήψεις για την αξία της ζωής. Ωστόσο, η προσεκτική εξέταση υποδεικνύει πως για τους Στωικούς η *ἐξαγωγή ἐκ τοῦ βίου* καλείται *εὐλογος* μόνο

¹⁸ "Ἄνωθεν ἐπιθεωρεῖν" (Θ:λ): Με την υιοθέτηση της κοσμικής θεώρησης είναι δυνατή η ένταξη της ατομικότητας στην ολότητα, η αποστασιοποίηση (απαραίτητη για την αντικειμενική εξέταση κάθε ζητήματος), η διαχείριση δυσκολιών ή προσκολλημένων σε αγαθά (με την παραδοχή του καθολικού αλλά εφήμερου χαρακτήρα τους), η νοηματοδότηση αναπόφευκτων δυσάρεστων καταστάσεων και η αναγνώριση της ομορφιάς και της σοφίας της Φύσεως (μέσα από την κατανόηση των νόμων της και την εξοικείωση με τα έργα της) (Γ:β, Δ:γ, Δ:κγ, Δ:κθ, Ε:κγ, Ε:κδ, C:α, C:ε, C:λς, Z:μζ, Z:μη, Η:ζ, Η:νβ, Θ:κη, Θ:λ, Θ:λβ, Ι:ζ, Ι:ζ, ΙΑ:α, ΙΒ:κδ, ΙΒ:λβ· Hadot, 1998, 1999).

¹⁹ Μόνο η *ἀρετή* (αμετάπρωτη κατάσταση της ψυχής η οποία χαρακτηρίζεται από φρόνηση, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, ανδρεία) και ό,τι μετέχει σε αυτή εκλαμβάνεται ως πραγματικό *ἀγαθόν*. Αντίστοιχα, το μόνο πραγματικό *κακόν* για τους Στωικούς είναι το αντίθετο της *ἀρετῆς*, η ηθική φαυλότητα (αφροσύνη, ακολασία, αδικία, δειλία) (ΔΛ Z:94,102· SVF I:190, 202, III:70).

²⁰ Για τον Στωικό σοφό, τον *σπουδαῖον*, τον άνθρωπο που δικαιούται το *εὐθανατεῖν* (SVF III:601), η *εὐλογος ἐξαγωγή ἐκ τοῦ βίου* αποτελεί *καθῆκον* (πράξη η οποία ερμηνεύεται βάσει λογικής και είναι σύμφωνη με την Φύσιν) (SVF III:758).

²¹ Για παράδειγμα, η ικανότητα να συνειδητοποιεί κανείς τα σφάλματά του όπως αναφέρεται στο χωρίο Z:κδ.

²² Οι Στωικοί τοποθετούν την *ψυχήν* στην καρδιά και αναγνωρίζουν οκτώ μέρη της: τις πέντε αισθήσεις και τις λειτουργίες της αναπαραγωγής, της ομιλίας και της λογικής. Η τελευταία συνιστά το *ἡγεμονικόν*, το κυρίαρχο μέρος της *ψυχῆς*, ἔδρα της συνείδησης και υπεύθυνο για όλες τις νοητικές και ψυχικές λειτουργίες (ΔΛ Z:157, 159· SVF I:143).

²³ Η τοποθέτηση του Μάρκου Αυρηλίου είναι σύμφωνη με τις θέσεις της Στοάς, ο φιλόσοφος-αυτοκράτορας, όμως, δεν αναφέρεται σε όλες τις περιπτώσεις που υποστηρίζουν την *εὐλογον ἐξαγωγήν ἐκ τοῦ βίου* (ΔΛ Z:130· SVF III:768), παρά μόνο στην αδυναμία διατήρησης της ενάρετης ζωής και στην έκπτωση της νοητικής ικανότητας.

υπό συγκεκριμένες και αυστηρές προϋποθέσεις, ενώ δεν έχει καταγραφεί περίπτωση αυτόχειρα Στωικού κινούμενου από πάθος (ακραίο συναίσθημα) ή αδυναμία διαχείρισης των καταστάσεων (Irvine, 2009). Αντίθετα, κύριο μέλημα κάθε Στωικού αποτελεί η ορθολογική, απαλλαγμένη από συναισθηματικά φορτισμένες κρίσεις, εξέταση του ζητήματος του θανάτου και των αγαθών τα οποία στερεί από τον άνθρωπο. Μελετώντας τις θεμελιώδεις αρχές της Στοάς περί *ἀπάθειας*, ορθής κρίσης και συγκατάθεσης, ορθής χρήσης των εντυπώσεων και πρωτοκαθεδρίας του ορθού *Λόγου*, γίνεται εμφανής η αντιστοιχία με τον *απαθή ορθολογισμό* (Προκοπίου, 2016) ο οποίος θεωρείται απαραίτητος για την αντιμετώπιση των ζητημάτων που ανακύπτουν στην εποχή του *απαγορευμένου θανάτου*. Παράλληλα, αξιοσημείωτη είναι η έμφαση στην αλληλεπίδραση του μέρους με το όλον, η θεώρηση του *Κόσμου* μέσα από ένα ευρύτερο πλέγμα σχέσεων και η νοηματοδότηση του θανάτου με την ένταξή του στο πλαίσιο αυτό, θέσεις που προκρίνονται στην εποχή μας από τους Δημολιάτη (1990, 2003) και Σιδερή (2016), ως απάντηση στα διλήμματα που αφορούν το τέλος της ζωής. Επίσης, αρκετές από τις απόψεις του Μάρκου Αυρηλίου για το νόημα του θανάτου διαπνέουν το έργο σύγχρονων επιστημόνων (De Hennezel, 2011a, 2011b· Δημολιάτης, 1990· Gawande, 2016· Kübler-Ross, 1979· Nuland, 1994) οι οποίοι ζητούν να αντιμετωπίζεται το τελικό στάδιο της ζωής με φυσικότητα, ειλικρίνεια και σεβασμό.

Όσον αφορά το "πότε", οι αναφερόμενες θέσεις (η ώρα ορίζεται από δυνάμεις που υπερβαίνουν τον άνθρωπο ή από τον ίδιο όταν κρίνει ότι οι συνθήκες δεν επιτρέπουν τη διατήρηση της *ἀρετῆς* του) συναντώνται και σε άλλους φιλοσόφους ανά τους αιώνες, όπως προκύπτει από σχετική ανασκόπηση της Κερασιδίου (2016). Η αναγκαιότητα να επέρχεται ο θάνατος στην ώρα του ώστε να διασφαλίζεται η ισορροπία στη Φύση και η επιβίωση του είδους είναι έκδηλη στο έργο του Δημολιάτη (1990, 2003), ενώ η αξία της για τον πάσχοντα και τον φροντιστή τονίζεται και από την πλειοψηφία των φροντιστών που συμμετείχαν σε ποιοτική μελέτη του ίδιου (2014). Απήχηση σε αρκετούς φροντιστές της μελέτης βρίσκει και η άποψη ότι ο θάνατος είναι προτιμότερο να προηγείται της απώλειας της πνευματικής ικανότητας, οι φροντιστές, όμως, αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στην ικανότητα αυτοϋπέρθεσης (Γάτσιου & Δημολιάτης, 2016· Δημολιάτης, 2014). Τις απόψεις αυτές ενστερνίζονται και οι υποστηρικτές της ιατρικά υποβοηθούμενης αυτοκτονίας και της ευθανασίας υπογραμμίζοντας τη σημασία της αξιοπρέπειας, της υστεροφημίας και της αυτονομίας του ατόμου (Πρωτοπαπαδάκης, 2003), βασιζόμενοι σε επιχειρήματα που απηχούν τις αντιλήψεις των Στωικών περί ελευθερίας της βούλησης, πρωτοκαθεδρίας της *ἀρετῆς* και διασφάλισής της έναντι της διατήρησης της ζωής (Protopapadakis, 2009).

Τέλος, η άποψη ότι το "πότε" δεν έχει σημασία είναι συνυφασμένη με το "πώς". Η κατάλληλη προετοιμασία και η γαλήνια αποδοχή του τέλους όταν έλθει η ώρα, παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες μεταξύ των στοχαστών τόσο του ελληνορωμαϊκού κόσμου όσο και της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Η έννοια τού κατά τον Βούλγαρι (1846: 38, 103-104) *ετοιμο-θάνατου* και *ευ-θάνατου* ανθρώπου, δεν διαφέρει από την αντίστοιχη Στωική αντίληψη του *εὐθανατεῖν* ως το *κατ' ἀρετήν τελευτᾶν*²⁴. το ίδιο ισχύει και για τον τρόπο με τον οποίον είναι σκόπιμο να δέχεται κανείς όσα αδυνατεί να αλλάξει²⁵ ενώ βασική διαφορά των χριστιανικών αντιλήψεων, όπως εκφράζονται από τον Βούλγαρι (1846: 35-36, 41, 115-119), με τις ιδέες των Στωικών έγκειται στην παραδοχή της μετά θάνατον ζωής και στην πεποίθηση ότι ο φόβος του θανάτου είναι απόλυτα φυσικός, ενώ η άμβλυνσή του είναι εφικτή με την επενέργεια της Θείας Χάριτος και όχι με την προσπάθεια του ανθρώπου αποκλειστικά.

Περιορισμοί

Τα *Εἰς Ἐαυτὸν* αποτελούν φιλοσοφικό έργο, ο συγγραφέας του οποίου έζησε αιώνες πριν από την εποχή μας και δεν επιμελήθηκε το κείμενο με σκοπό την έκδοσή του, ούτε έγραψε για να τοποθετηθεί στα υπό μελέτη ερωτήματα. Παρά τις προσπάθειες για την κατά το δυνατό καλύτερη κατανόηση και ακριβή απόδοση του πνεύματος των στοχασμών, η επεξεργασία και ερμηνεία τους για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης δεν παύει να συνιστά προσωπική οπτική της συγγραφικής ομάδας. Η ανασκόπηση δεν

²⁴ "... Εὐγρηεῖν τε μόνον καὶ εὐθανατεῖν τὸν σπουδαῖον· εὐγρηεῖν γὰρ εἶναι τὸ μετὰ ποιῶ ἡρώως διεξάγειν κατ' ἀρετῆν, εὐθανατεῖν δὲ τὸ μετὰ ποιῶ θανάτου κατ' ἀρετῆν τελευτᾶν" (SVF III:601).

²⁵ Βλ. Επίκτητος *Εγχειρίδιον* c:8 και Βούλγαρις *Διατριβή περί ευθανασίας* 1846:43.

επεκτάθηκε στους λόγους και στην αλληλογραφία του Μάρκου Αυρηλίου, η αναζήτηση των χωρίων πραγματοποιήθηκε μόνο σε έντυπες εκδόσεις του έργου και όχι σε ηλεκτρονικές πηγές, ενώ η επιλογή και ο αποκλεισμός των χωρίων στηρίχθηκε στην κρίση και εκτίμηση των δύο ερευνητριών με βάση τα κριτήρια αποδοχής και αποκλεισμού τα οποία έθεσαν.

Συμπεράσματα

Κατά τον Μάρκο Αυρήλιο, ο άνθρωπος πρέπει να πεθαίνει στην ώρα του, η οποία ορίζεται πρώτον από δυνάμεις που τον υπερβαίνουν και προνοούν για το καλό του *Κόσμου* και δεύτερον από τον ίδιο όταν κρίνει ότι οι περιστάσεις δεν επιτρέπουν τη διατήρηση της *ἀρετῆς του*. Η καλλιέργεια της ορθής κρίσης και της ικανότητας για ορθή χρήση των εντυπώσεων καθίσταται απαραίτητη, ενώ η κατάλληλη προετοιμασία για τον θάνατο και η θεώρησή του μέσα από ευρεία, κοσμική οπτική, προσδίδει στο αναπόφευκτο του γεγονότος βαθύτερες διαστάσεις, εμπλουτίζει τη ζωή και συμβάλλει στην πνευματική ωρίμανση και ολοκλήρωση του ανθρώπου. Κρίσιμο ερώτημα, όμως, δεν αποτελεί το "πότε" αλλά το "πώς", γι' αυτό ο άνθρωπος πρέπει να προετοιμάζεται ώστε να είναι κάθε στιγμή *ετοιμο-θάνατος*²⁶ και *ευ-θάνατος*²⁷.

Συμβολή των συγγραφέων

Οι Θεοδοσία Νώλη και Γιάνης Δημολιάτης συνέλαβαν την ιδέα και σχεδίασαν τη μεθοδολογία. Οι Θεοδοσία Νώλη και Χριστίνα Καραγιώργου πραγματοποίησαν ανεξάρτητα την αναζήτηση των σχετικών με το θάνατο χωρίων και στη συνεδρία αλληλεπίδρασης κατέληξαν σε ομοφωνία για την αποδοχή των σχετικών και την απόρριψη των μη σχετικών χωρίων. Η Θεοδοσία Νώλη έγραψε τα κείμενα και είχε την ευθύνη της ενσωμάτωσης των παρατηρήσεων των Ευάγγελου Πρωτοπαπαδάκη, Μαρίας Δημάκη-Ζώρα και Γιάνη Δημολιάτη. Το τελικό κείμενο έχει εγκριθεί από όλους.

Συγκρουόμενα συμφέροντα

Δεν υπάρχουν οικονομικά ή άλλα συμφέροντα. Η παρούσα μελέτη βασίζεται στη διπλωματική εργασία με το ίδιο τίτλο που εκπονήθηκε από τη Θεοδοσία Νώλη στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών "Ψυχική Υγεία" του Τμήματος Νοσηλευτικής του Τ.Ε.Ι. Θεσσαλίας κατά το ακαδημαϊκό έτος 2016-2017, με επιβλέποντα τον Γιάνη Δημολιάτη και συνεπιβλέποντες τους Ευάγγελο Πρωτοπαπαδάκη και Μαρία Δημάκη-Ζώρα, και με τη συμμετοχή της Χριστίνας Καραγιώργου ως β' ερευνήτριας.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Αβραμίδης, Γ. (2008). *Μάρκος Αυρήλιος Τὰ Εἰς Ἐαυτόν*. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Βούλγαρις, Ε. (1846). *Διατριβὴ περὶ εὐθανασίας*. Ἐν Αθήναις: Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφῆως. Ανάκτηση: 22/01/2017 από <http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/4319/1/doc.pdf>
- Cary, E. (1955). Epitome of book LXXII. In *Dio's roman history with an english translation* (Vol. IX, pp. 10-71). Cambridge, MA: Harvard University Press. Ανάκτηση: 2/1/2017 από <https://ia902705.us.archive.org/17/items/diosromanhistory09cassuoft/diosromanhistory09cassuoft.pdf>
- Haines, C. R. (1930). *The communing with himself of Marcus Aurelius Antoninus*. A revised text and a translation into english. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hicks, R. D. (1925). Βιβλίον Ζ'. In *Diogenes Laertius lives of eminent philosophers with an english translation* (Vol. II, pp. 110-319). Cambridge, MA: Harvard University Press. Ανάκτηση: 26/08/2016 από <https://ia802706.us.archive.org/12/items/livesofeminentph02dioguoft/livesofeminentph02dioguoft.pdf>
- Magie, D. (1991). Marcus Antoninus philosophus. In *Scriptores Historiae Augustae with an english translation* (Vol. I, pp. 132-205). Cambridge, MA: Harvard University Press. Ανάκτηση: 2/1/2017 από

---

²⁶ ΙΑ:γ· Βούλγαρις *Διατριβὴ περὶ εὐθανασίας* 1846:104.

²⁷ Ι:λς· Βούλγαρις *Διατριβὴ περὶ εὐθανασίας* 1846:104.

<https://ia801403.us.archive.org/11/items/scriptoreshistor01camb/scriptoreshistor01camb.pdf>

Oldfather, W. A. (1959). *Epictetus The Discourses as reported by Arrian, the Manual, and fragments with an english translation* (Vol. I). Cambridge, MA: Harvard University Press. Ανάκτηση: 16/10/2016 από <https://ia902605.us.archive.org/18/items/epictetusdiscour01epicuoft/epictetusdiscour01epicuoft.pdf>

Oldfather, W. A. (1959). *Epictetus The Discourses as reported by Arrian, the Manual, and fragments with an english translation* (Vol. II). Cambridge, MA: Harvard University Press. Ανάκτηση: 16/10/2016 από <https://ia800308.us.archive.org/24/items/epictetusdiscour02epicuoft/epictetusdiscour02epicuoft.pdf>

Von Arnim, H. F. A. (Ed.). (1964). *Stoicorum Veterum Fragmenta Collegit Ioannes ab Arnim*, Volumes I, II, III. Stuttgart: In aedibus B.G. Teubneri. Ανάκτηση: 28/07/2016 από:
<https://ia802609.us.archive.org/10/items/stoicorumveterum01arniuoft/stoicorumveterum01arniuoft.pdf> (vol. I),
<https://ia902605.us.archive.org/10/items/stoicorumveterum02arniuoft/stoicorumveterum02arniuoft.pdf> (vol. II),
<https://ia800201.us.archive.org/11/items/stoicorumveterum03arniuoft/stoicorumveterum03arniuoft.pdf> (vol. III).

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Γάτσιου, Κ., & Δημολιάτης, Γ. (2016). Η απάντηση της κοινωνίας. Όταν κάποιος δεν αυτοεξυπηρετείται, δεν υπάρχει μέλλον: αφηγήσεις φροντιστών ανίατα πασχόντων. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 33 (Συμπλ 1): 47-53. Ανάκτηση: 17/07/2016 από <http://www.mednet.gr/archives/2016-sup/pdf/47.pdf>

Δαμίγος, Δ. (2000). Ψυχολογικές και κοινωνικές διαστάσεις της ευθανασίας. Στο Ε. Γραμματικοπούλου (Επιμ.), *Ευθανασία Η σημαντική του "καλοῦ" θανάτου* (σσ. 55-66). Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.). Ανάκτηση: 16/03/2016 από <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/13193/1/M01.014.03.pdf>

Δημολιάτης, Γ. (1990). «Ευθανασία ή ευζωία;»: Ίδου το πραγματικό δίλημμα (η διαθήκη μου). Στο *Materia Medica Greca* 18(2):187-193.

Δημολιάτης, Γ. (2003). Νυν απολύεις τον δούλον σου Δέσποτα - πραγματεία περί αρνητικής ζωής: ένα πείραμα σκέψης και ένα υπόδειγμα συνδυασμού ποσότητας και ποιότητας ζωής. Στο Γ. Κυριοπούλου, Χ. Λιονής, Κ. Σουλιώτης, Γ. Τσάκος (Επιμ.), *Η ποιότητα στις υπηρεσίες υγείας* (σσ. 25-56). Αθήνα: Θεμέλιο.

Δημολιάτης, Γ. (2014). Η μεγάλη κραυγή: ιστόρημα πέρα κι από μυθιστόρημα. Αθήνα: Κοντύλι.

Δημολιάτης, Γ. (2016α). Ένα ερώτημα πλανιέται πάνω από τη δυτική κοινωνία: Πότε πρέπει να πεθαίνουν τα μέλη της; *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 33(Συμπλ 1):7-12. Ανάκτηση: 17/07/2016 από <http://www.mednet.gr/archives/2016-sup/pdf/7.pdf>

Δημολιάτης, Γ. (2016β). Η απάντηση μου. Πότε πρέπει να πεθάνω εγώ: Στην ώρα μου, ούτε πρόωρα ούτε μετάωρα. Η διαθήκη μου. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 33(Συμπλ 1):54-56. Ανάκτηση: 17/07/2016 από <http://www.mednet.gr/archives/2016-sup/pdf/54.pdf>

Δημολιάτης, Γ. (2016γ). Ένα φάντασμα πλανιέται πάνω από τη δυτική κοινωνία: Εκ των υστέρων (5-4-2016) επίλογος. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 33(Συμπλ 1):61-63. Ανάκτηση: 17/07/2016 από <http://www.mednet.gr/archives/2016-sup/pdf/61.pdf>

Κερασίδου, Α. (2016). Η απάντηση των φιλοσόφων. Τέσσερις πιθανές απαντήσεις: Όταν έρθει η ώρα· δεν θέλει να ζήσει άλλο· η ζωή δεν αξίζει· το σώμα δεν μπορεί. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 33(Συμπλ 1): 30-34. Ανάκτηση: 17/07/2016 από <http://www.mednet.gr/archives/2016-sup/pdf/30.pdf>

Μαραγκάκη, Ε. (2016). Η απάντηση της νόμων. Ο γιατρός μπροστά στο θάνατο του ασθενούς: η νομική πλευρά του πότε. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 33(Συμπλ 1): 35-38. Ανάκτηση: 17/07/2016 από <http://www.mednet.gr/archives/2016-sup/pdf/35.pdf>

Νάκος, Γ. (2016). Αποφάσεις περί του τέλους της ζωής. Ποιος αποφασίζει;. Στο Γ. Νάκος (Επιμ.), *Εντατική θεραπεία αρχές και εξελίξεις* (σσ. 622-627). Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανάκτηση: 16/03/2016 από http://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/888/1/02_chapter_C12.pdf

Νώλη, Θ. (2017). *Πότε πρέπει να πεθαίνουμε; Η απάντηση του Μάρκου Αυρηλίου* (Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία). Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (ΤΕΙ) Θεσσαλίας, Λάρισα.

Προκοπίου, Α. (2016). Ανθρώπινη αλαζονεία ή αποδοχή της πραγματικότητας; Ο εμπάθης ορθολογισμός να αντικατασταθεί από τον απαθή ορθολογισμό. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 33(Συμπλ 1): 18-24. Ανάκτηση: 17/07/2016 από <http://www.mednet.gr/archives/2016-sup/pdf/18.pdf>

Πρωτοπαπαδάκης, Ε. (2003). *Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική*. Αθήνα: Σάκκουλας.

- Πρωτοπαδάκης, Ε. (2006). Ευθανασία και βιοηθική. Μετεκπαιδευτικό σεμινάριο νοσηλευτικής και ψυχοκοινωνικής ογκολογίας, 6 Απριλίου 2005 (σσ. 21-32). Στο *Αποτελέσματα σεμιναρίου*. Αθήνα: Έκδοση της Ελληνικής Αντικαρκινικής Εταιρείας. Ανάκτηση: 18/03/2016 από <http://www.protopapadakis.gr/Essays/Evangelos%20Protopapadakis.%20Euthanasia%20and%20Bioethics.pdf>
- Σιδερίδης, Δ. (2016). Το αισθητό Εγώ μου, το νοητό Εγώ μου, το κοινωνικό Εγώ μου: η γέννησή τους και ο θάνατός τους. *Αρχαία Ελληνική Ιατρική*, 33(Συμπλ 1): 66-70. Ανάκτηση: 17/07/2016 από <http://www.mednet.gr/archives/2016-sup/pdf/66.pdf>

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Arriès, P. (1974). *Western attitudes towards death: From the Middle Ages to the present* (Translated by Patricia Ranum). Baltimore: The John Hopkins University Press. Ανάκτηση: 17/01/2017 από <http://users.clas.ufl.edu/davidson/arch%20of%20death/Week%2011/Aries%201974.pdf>
- Birley, A. R. (2012a). Early life: Family, youth, and education. In M. van Ackeren (Ed.), *A companion to Marcus Aurelius* (pp. 139-154). Oxford UK: Wiley-Blackwell. Ανάκτηση: 31/10/2016 από <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118219836.ch8/pdf>
- Birley, A. R. (2012b). Marcus' life as emperor. In M. van Ackeren (Ed.), *A companion to Marcus Aurelius* (pp. 155-170). Oxford UK: Wiley-Blackwell. Ανάκτηση: 31/10/2016 από <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118219836.ch9/pdf>
- Birley, A. R. (2012c). The wars and revolts. In M. van Ackeren (Ed.), *A companion to Marcus Aurelius* (pp. 217-233). Oxford UK: Wiley-Blackwell. Ανάκτηση: 31/10/2016 από <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118219836.ch13/pdf>
- Ceporina, M. (2012). The Meditations. In M. van Ackeren (Ed.), *A companion to Marcus Aurelius* (pp. 45-61). Oxford UK: Wiley-Blackwell Ανάκτηση: 31/10/2016 από <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118219836.ch3/pdf>
- Gellie, A., Mills, A., Levinson, M., Stephenson, G., & Flynn, E. (2015). Death: a foe to be conquered? Questioning the paradigm. *Age and ageing*, 44(1): 7-10. Ανάκτηση: 09/03/2017 από https://www.researchgate.net/profile/Anthea_Gellie/publication/265734438_Death_A_foe_to_be_conquered_Qu estioning_the_paradigm/links/54eda1030cf24a16e606c126/Death-A-foe-to-be-conquered-Questioning-the-paradigm.pdf
- Hadot, P. (1998). *The inner citadel The Meditations of Marcus Aurelius* (Translated by Michael Chase). Harvard University Press. Ανάκτηση: 16/08/2016 από <https://my.mixtape.moe/dttdbg.pdf>
- Hadot, P. (1999). *Philosophy as a way of life* (Translated by Michael Chase). Oxford UK: Blackwell. Ανάκτηση: 16/08/2016 από <https://ia800305.us.archive.org/3/items/PierreHadotArnoldDavidsonPhilosophyAsAWayOfLifeSpiritualExercise sFromSocratesToFoucault1995/Pierre%20Hadot,%20Arnold%20Davidson%20Philosophy%20as%20a%20Way%20of%20Life%20Spiritual%20Exercises%20from%20Socrates%20to%20Foucault%20%201995.pdf>
- Irvine, W. B. (2009). *A guide to the good life. The ancient art of Stoic joy*. New York: Oxford University Studio Press. Ανάκτηση: 16/08/2016 από https://ia802303.us.archive.org/13/items/pdfy-bCZ9aW16m6rB2dNs/A_Guide_to_the_good_life.pdf
- Mac Suibhne, S. (2009). 'Wrestle to be the man philosophy wished to make you': Marcus Aurelius, reflective practitioner. *Reflective Practice*, 10(4): 429-436. Ανάκτηση: 30/10/2016 από <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14623940903138266?needAccess=true>
- Männlein-Robert, I. (2012). The Meditations as a (philosophical) autobiography. In M. van Ackeren (Ed.), *A companion to Marcus Aurelius* (pp. 362-381). Oxford UK: Wiley-Blackwell. Ανάκτηση: 31/10/2016 από <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118219836.ch23/pdf>
- Nuland, S. B. (1993). *How we die: Reflections on life's final chapter*. New York: Vintage Books. Ανάκτηση: 10/4/2017 από <https://ia802600.us.archive.org/24/items/HowWeDie/How%20We%20Die.pdf>
- Protopapadakis, E. D. (2009). Notions of the stoic value theory in contemporary debates: Euthanasia and assisted suicide. *Zbornik Matice Srpske za Klasične Studije* 11: 213-221. Ανάκτηση: 23/07/2016 από http://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/klasicne_studije_11.pdf#page=214
- Raw, J., Brigden, D., & Gupta, R. (2005). Reflective diaries in medical practice. *Reflective Practice*, 6(1): 165-169.

Ανάκτηση: 30/10/2016 από

<http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1462394042000328697?needAccess=true>

Έργα μεταφρασμένα στην Ελληνική

- Clarke, M. L. (2004). *Το ρωμαϊκό πνεύμα. Ιστορία της ρωμαϊκής σκέψης από τον Κικέρωνα ως τον Μάρκο Αυρήλιο* (Μετάφραση Πολυξένη Δημητριάδου, Λεωνίδας Τρομάρας). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- De Hennezel, M. (2011a). *Δεν είπαμε αντίο* (Μετάφραση Τατιάνα Γαλάτουλα). Αθήνα: Editions Synergie.
- De Hennezel, M. (2011b). *Ο μύχιος θάνατος* (6^η έκδοση) (Μετάφραση Άννα Αβαράκη, Δανιήλ Σαπιρώφ). Αθήνα: Editions Synergie.
- Edelstein, L. (2002). *Ο στωικός σοφός* (Μετάφραση Ροζίνα Μπέρκνερ). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θύραθεν.
- Gawande, A. (2016). *Εμείς οι θνητοί* (Μετάφραση Λύο Καλοβυρνάς). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Kübler-Ross, E. (1979). *Αυτός που πεθαίνει: on death and dying* (Μετάφραση Κωνσταντίνος Μιχαηλίδης). Λευκωσία: Ταμασός.
- Livingstone, R. (2001). *Η αποστολή της Ελλάδας. Κοσμοαντιλήψεις και στάσεις ζωής στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα* (Μετάφραση Χρύσα Τσαλικίδου). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Θύραθεν.
- Long, A. A. (2012). *Η ελληνιστική φιλοσοφία Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί* (4^η ανατύπωση) (Μετάφραση Στυλιανός Δημόπουλος, Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- May, T. (2016). *Θάνατος. Αντιμέτωποι με τη θνητότητά μας* (Μετάφραση Σπύρος Κουρούκλης). Αθήνα: Στάσει Εκκίπτοντες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Σύντομα βιογραφικά των συγγραφέων

Νώλη, Θεοδοσία. Σπούδασε εργοθεραπεία στο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (ΤΕΙ) Αθήνας και Επιστήμες Αγωγής στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ). Κάτοχος του Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδικευσης στην Ψυχική Υγεία από το τμήμα Νοσηλευτικής του ΤΕΙ Θεσσαλίας. Εργάζεται ως εργοθεραπεύτρια στο Γενικό Νοσοκομείο Λαμίας. n.theodosia.2012@gmail.com.

Καραγιώργου, Χριστίνα. Γεννήθηκε και ζει στην Αθήνα. Είναι υποψήφια Διδάκτορας του τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ. Είναι κάτοχος του Μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών "Ελληνορωμαϊκές-Ελληνοϊταλικές σπουδές: Λογοτεχνία, Ιστορία και Πολιτισμός», του τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, με βαθμό Άριστα. Η Διπλωματική της εργασία, με τίτλο *Angelo Brofferio. Η Ελλάδα ως πηγή έμπνευσης στο έργο ενός αντισυμβατικού φιλέλληνα*, έλαβε ειδική τιμητική διάκριση στον διαγωνισμό "PREMIO RENATO BORDONE 2015", στο Τορίνο της Ιταλίας. Αποφοίτησε από το τμήμα Ελληνικής Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Federico II της Νάπολης Ιταλίας, επίσης από το τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, με βαθμό Άριστα (υπότροφος του ΙΚΥ) και από το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του ΕΚΠΑ. Έχει πολυετή διδακτική εμπειρία. christinakaragior@yahoo.gr.

Πρωτοπαπαδάκης, Ευάγγελος. Επίκουρος Καθηγητής Εφαρμοσμένης Ηθικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ), Διευθυντής του [Εργαστηρίου Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας](#) του ΕΚΠΑ και επικεφαλής του [Ελληνικού Κλιμακίου της Έδρας Βιοηθικής της UNESCO \(Haifa\)](#). Έχει δημοσιεύσει τέσσερις μονογραφίες στην ελληνική, και έχει επιμεληθεί την έκδοση έξι συλλογικών έργων: δύο στην αγγλική, ενός στην σερβική, και τριών στην ελληνική. Περισσότερα από πενήντα άρθρα του έχουν δημοσιευθεί σε ελληνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά, συλλογικούς τόμους και πρακτικά συνεδρίων. Μέλος φιλοσοφικών εταιρειών της ημεδαπής και της αλλοδαπής. Βιογραφικό σημείωμα: <http://www.protopapadakis.gr/>. eprotopa@philosophy.uoa.gr.

Δημάκη-Ζώρα, Μαρία. Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Αθηνών. Γνωστικό αντικείμενο «Θεατρολογία: Νεοελληνική Δραματουργία και Πολιτισμός». Η μονογραφία της με τίτλο *Σπυρίδων Ν. Βασιλειάδης. Η ζωή και το έργο του*, περιλήφθηκε στις εκδόσεις του Ιδρύματος Κώστα και Ελένης Ουράνη της Ακαδημίας Αθηνών (2002). Έχει λάβει μέρος σε ελληνικά και διεθνή συνέδρια και έχει συγγράψει μελέτες και άρθρα σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά, σχετικά με τη νεοελληνική δραματουργία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, τη νεοελληνική λογοτεχνία, το θέατρο για παιδιά και νέους, καθώς και πτυχές του νεοελληνικού πολιτισμού. mzora@primedu.uoa.gr.

Δημολιότης, Γιάνης. Αναπληρωτής Καθηγητής Υγιεινής και Ιατρικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Συντονιστής του Συμποσίου. Ιατρική (1976), Πνευμονολογία-Φυματιολογία (1980), Κοινωνική Ιατρική (1990), Master of Public Health (1997), Master of Medical Education (2006), PhD (Θνησιμότητα Ελληνικού Πληθυσμού, 1988). Ενδιαφέροντα: Παιδεία, Υγιεινή, Ποιότητα ζωής (γέννησης, βίου, θανάτου), Πολιτική. **Περισσότερα:** Κορυφή 1ης σελίδας > ΠΡΑΚΤΙΚΑ > συνεδρία Π1 > άρθρο 5 > σημείωση 2. [idimolia@uoi.gr](mailto:dimolia@uoi.gr).

APPENDIX I

Authors' short CV

Noli, Theodosia. She studied occupational therapy at the Technological Educational Institute (TEI) of Athens and Educational Sciences at the Pedagogical Department of Elementary Education of the National and Kapodistrian University of Athens (NKUA). Holder of the Master's Degree in Mental Health from the Nursing Department of TEI Thessaly. She works as an occupational therapist at Lamia General Hospital, Lamia, Greece. n.theodosia.2012@gmail.com.

Karagiorgou, Christina. She was born and lives in Athens. She is a PhD candidate at the Department of Italian Language and Philology of the National and Kapodistrian University of Athens (NKUA). She holds a Master's degree in "Greco-Roman & Greco-Italian Studies: Literature, History and Culture", from the Department of Italian Language and Philology of the NKUA, with a grade of Excellent. Her Diploma thesis, entitled "Angelo Brofferio. Greece as a source of inspiration in the work of a unconventional philhellene" received a special honorable mention at the "PREMIO RENATO BORDONE 2015" competition, in Turin, Italy. She graduated from the Greek Classical Philology department of Federico II University of Naples, Italy, also from the Italian Language and Literature department of NKUA, with the grade of Excellent (scholar of IKY) and from the Pedagogical Department of Elementary Education of NKUA. She has many years of teaching experience. christinakaragior@yahoo.gr.

Protopapadakis, Evangelos. Assistant Professor of Applied Ethics of the National and Kapodistrian University of Athens (NKUA), Director of the Laboratory of Applied Philosophy of the NKUA and head of the Greek Section of the UNESCO Bioethics Chair (Haifa). He has published four monographs in Greek, and edited six collective works: two in English, one in Serbian, and three in Greek. More than fifty of his articles have been published in Greek and international scientific journals, collective volumes and conference proceedings. Member of national and foreign philosophical societies. CV: <http://www.protopapadakis.gr/eprotopa@philoso.phy.uoa.gr>.

Dimaki-Zora, Maria. Assistant Professor, Pedagogical Department of Elementary Education, University of Athens. Cognitive subject "Theatrology: Modern Greek Drama and Culture". Her monograph entitled "Spyridon N. Vasiliadis. His life and work" was included in the publications of the Kostas and Eleni Ourani Foundation of the Academy of Athens (2002). She has taken part in Greek and international conferences and has written studies and articles in Greek and foreign scientific journals, about the modern Greek dramaturgy of the 19th and 20th centuries, the modern Greek literature, the theater for children and young people, as well as aspects of the modern Greek culture. mzora@primedu.uoa.gr.

Dimoliatis, Ioannis. Associate Professor of Public Health and Medical Education, University of Ioannina, Ioannina, Greece. Symposium coordinator. Bachelor of Medicine (1976). Specialties: Pulmonology-Tuberculosis (1980); Social medicine (1990). Master of: Public Health (1997); Medical Education (2006), PhD: Mortality of the Greek Population (1988). Interests: Education, Hygiene (individual and public health), Quality of life (birth, living, death), Policy. **More:** Top of the 1st page > Proceedings > session P1 > article 5 > note 4 (second English). [idimolia@uoi.gr](mailto:dimolia@uoi.gr).